

Een klimaat van woede

Waarom de woede van de klimaatbeweging productief kan zijn

Sigrid Wallaert¹

Abstract – Greta Thunberg has rapidly become a household name due to her passionate involvement in the youth climate movement. However, Thunberg has also received criticism, among other things for her anger. Is such anger really productive, people ask, or is it harming the cause of climate justice? In this article, I examine that question from a philosophical perspective. I look at two commonly mentioned disadvantages of anger, namely that it is a retributive emotion and that it reduces uptake of one's message, and I provide some reasons why these might not be disadvantageous after all. Then, I look at four different advantages of anger: its motivational power, its revolutionary potential, its use for community building, and its epistemic value. Each of these points is linked back to the climate movement as it is personified by Greta Thunberg, in order to analyse the anger that is at times very prominent in her activist message. While a definite conclusion about the productivity of Thunberg's anger is difficult to reach, I conclude that her anger should be listened to regardless, since we have much to learn from it.

Inleiding

“How dare you!” Greta Thunberg sprak klare taal op de klimaatop van de Verenigde Naties in New York op 23 september 2019. De toen zestienjarige klimaatactiviste hield zich niet in tijdens haar speech aan het adres van de verzamelde wereldleiders. Ze ging verder: “You have stolen my dreams and my childhood with your empty words. And yet I'm one of the lucky ones. People are suffering. People are dying. Entire ecosystems are collapsing. We are at the beginning of a mass extinction, and all you can talk about is money and fairy tales of eternal economic growth. How dare you!”² Thunberg, boegbeeld van het jonge-

-
1. Sigrid Wallaert is als Aspirant van het FWO-Vlaanderen verbonden aan de Vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap van de Universiteit Gent. Dit artikel is vrij beschikbaar volgens de bepalingen van de Creative Commons licentie Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken (BY-NC-ND).
 2. Een transcript van de speech is hier te vinden: <https://www.npr.org/2019/09/23/763452863/transcript-greta-thunbergs-speech-at-the-u-n-climate-action-summit>

renprotest tegen de klimaatcrisis, is vast en zeker een opmerkelijke figuur. Met haar jonge leeftijd en haar kenmerkende vlechtjes komt ze allesbehalve overeen met het stereotype beeld van een leider. Ze is zowel jong als vrouwelijk, twee kenmerken die niet vaak voorkomen op het sociaal-politieke speelveld. En toch schrikt ze er niet voor terug om haar oprechte boodschap uit te spreken, deze keer verpakt in een duidelijke emotie: woede.

Thunberg, zowel vrouwelijk als boos, is een perfect voorbeeld van wat ik de *anger turn* in het hedendaagse feminisme wil noemen. In 2017 ontstond de #MeToo-beweging na klachten van seksuele intimidatie aan het adres van verschillende machtige mannen. Na het hoogtepunt van de hashtag volgde echter nog een tendens: een heropleving van vrouwelijke woede in de publieke sfeer. Vrouwen zijn hoogstwaarschijnlijk al altijd boos, maar nu durfden ze hun woede te uiten en er verbinding in te vinden, een collectieve kwade kracht tegen onderdrukking. Deze *anger turn* liet zich in de populaire media voelen vanaf 2018, met de publicatie van boeken zoals *Rage Becomes Her* van Soraya Chemaly (2018), *Eloquent Rage* van Brittney Cooper (2018), en *Good and Mad* van Rebecca Traister (2018). Verschillende online-publicaties brachten ook reeksen van artikels uit, zoals *Bitch Media* (bv. Zeisler 2018) en *Electric Literature* (bv. Harding 2018). In 2019 zette de beweging zich op academisch vlak verder in tijdschriften zoals *Signs* en *Feminist Media Studies*.³

In dit artikel⁴ wil ik ingaan op een vraag die vaak gesteld werd naar aanleiding van Thunbergs VN-speech: is al die woede wel productief? Is een dergelijk schouwspel overtuigend, of doet het de klimaatzaak eigenlijk meer kwaad dan goed? Het artikel is opgedeeld in twee delen.

In het eerste deel bespreek ik twee factoren die als nadelen van woede naar voor geschoven worden, samen met de redenen waarom ze niet per definitie nadelen van woede zijn. Eerst komt het verwijt van retributivisme aan bod. Dit verwijt wordt in vraag gesteld door middel van een kritiek op Martha Nussbaum, met op name het beeld van woede dat ze opbouwt in *Anger and Forgiveness* (2016). Nussbaum is een vooraanstaande stem die de retributivistische stem verwoordt, maar dezelfde kritiek komt ook voor bij bv. Leon (1935), Königs (2013), en vooreerst bij Aristoteles (Aristoteles Rh. 2.2.1). Het tweede nadeel dat vaak aangehaald wordt is de claim dat een kwaad uitgedrukte boodschap op minder begrip kan rekenen. Die claim wordt naar voor gebracht door onder andere Bailey (2018), die wijst op de risico's van "testimonial quieting" (stilzwijgen van getuigenissen) van een kwade boodschap, waarbij de inhoud van die boodschap omwille van de

3. Bijvoorbeeld volume 19, nummer 4 van *Feminist Media Studies* (2019) of de call for papers voor een themanummer van *Signs* over woede, dat gepland is voor publicatie in 2021 (*Signs* 2019).

4. Zie ook *Angry? #MeToo. An Epistemological Approach to Harnessing the Power of Female Rage* (Wallaert, 2019).

woede niet ernstig genomen wordt. Lorde ([1981] 2017) haalt anekdotisch bewijs aan. De veronderstelling dat woede voor minder begrip van een boodschap zou zorgen, stel ik in vraag door erop te wijzen dat dit gebrek aan begrip niet noodzakelijk ligt aan de woede zelf, maar veeleer aan onderliggende stereotypen die toehoorders erop nahouden over de kwade personen.

Het tweede deel van dit artikel bespreekt vier voordelen van woede: de motiverende kracht, het revolutionair potentieel, de mogelijkheid tot verbinding tussen personen, en de epistemische waarde. Dit alles wordt steeds gelinkt aan de klimaatbeweging zoals die gepersonifieerd wordt door de figuur van Greta Thunberg, en de woede die naar voor komt in haar betoog.

Te kwaad?

De woede van Greta Thunberg is opvallend en maakt veel reacties los. Sommigen vinden haar emotionele betoog inspirerend en voelen zich erdoor aangesproken omdat ze hun eigen woede en passie in haar herkennen. Anderen maken dan weer het verwijt dat woede contraproductief is als communicatiestrategie. Meer dan gelijkgestemden aanspreken doet ze niet, zo klinkt het: om sceptici te overtuigen zet ze haar woede beter opzij.

Retributivisme

Een eerste vaak voorkomend verwijt is dat woede inherent retributief is. Dit idee bestaat al sinds de klassieke oudheid, en kan al afgeleid worden uit de definitie van woede die Aristoteles erop nahield: “a longing, accompanied by pain, for a real or apparent revenge for a real or apparent slight, affecting a man himself or one of his friends, when such a slight is undeserved” (Aristoteles Rh. 2.2.1). De retributie zit hier in de woorden “a real or apparent revenge”. Ofwel neemt de kwade persoon echt wraak, een per definitie retributieve actie. Ofwel wordt de wraak niet echt uitgevoerd (cf. Konstan, 2003), is het slechts “*apparent* revenge”, maar wordt er wel aan gedacht. In dat geval is er nog steeds een verlangen tot wraak aanwezig, alleen ontbreekt de praktische uitvoering. Zo’n verlangen naar wraak hoeft niet per se problematisch te zijn (Waller 2019), maar aan het uitvoeren van gevoelens van wraak zijn doorgaans wel negatieve gevolgen verbonden. De connotatie van retributie is dan ook een veel voorkomende reden om woede af te schrijven en de productieve gevolgen ervan over het hoofd te zien.

Een gelijkaardig verwijt kan ook gemaakt worden aan het adres van Greta Thunberg (bijvoorbeeld Segers 2019). Het is goed mogelijk om in haar VN-speech een drang naar wraak te lezen: “We will never forgive you”, waarschuwt ze de wereldleiders, als jullie nu geen actie ondernemen. Het toewijzen van schuld en het weerhouden van vergeving zijn sterk retributief getinte handelingen. Het

is evenwel misleidend om een kort fragment uit haar speeches te isoleren en op basis daarvan verwijten van wraakgezindheid te maken. De algemene teneur van Thunbergs discours is duidelijk gericht op het verbeteren van de toekomst, niet op wraak nemen voor wat in het verleden gebeurde.

De klimaatcrisis moet immers in de toekomst aangepakt worden, en door te focussen op wat misliep in het verleden, komen er geen oplossingen voor toekomstige problemen. Zo luidt een mooi fragment uit Thunbergs speech in de Londense Houses of Parliament: “Avoiding climate breakdown will require cathedral thinking. We must lay the foundation while we may not know exactly how to build the ceiling” (Thunberg 2018, 67). Een kathedraal is zo de metafoor bij uitstek van het vooruitdenken, en van vertrouwen hebben in de toekomst en in onze eigen toekomstige capaciteiten. Dat Thunberg deze beeldspraak herhaaldelijk in haar speeches gebruikt, is een teken van haar eigen toekomstgerichtheid, al is een toekomstgerichte aanpak van de klimaatcrisis nog geen bewijs van een toekomstgerichte visie op schuld en retributie. In de context van de aanpak van de klimaatcrisis kan Thunberg echter wel in een toekomstgerichte strekking ondergebracht worden, zoals blijkt uit haar metafoor van “cathedral thinking”.

Als Thunberg zo toekomstgericht is, waarom dan die woede? De associatie tussen woede en retributie is immers niet ontkracht door bovenstaand voorbeeld. Volgens sommige denkers is woede steeds een reactie op een overtreding, erop gericht om de verantwoordelijke actor(en) op een of andere manier leed te berokkenen. Dit is de visie die Martha Nussbaum aanhangt. In *Anger and Forgiveness* (2016) schrijft ze: “anger is always normatively problematic, whether in the personal or in the public realm” (Nussbaum 2016, 5). Dit kan volgens haar op twee manieren. Ofwel slaat de kwade persoon de “road of payback” in, en probeert ze de veroorzaker een equivalent leed te berokkenen aan datgene dat haar overkwam. Hier is volgens Nussbaum het probleem dat dit tweede leed het eerste leed niet ongedaan maakt, en dat het dus geen doeltreffende strategie is. Ofwel kiest de kwade persoon voor de “road of status” en probeert ze relatief aan de veroorzaker in status te stijgen door die in diskrediet te brengen. Dit mag dan wel effectief zijn, zegt Nussbaum, maar de focus op relatieve status blijft toch normatief problematisch en kan niet aangemoedigd worden in anderen: Nussbaum stelt dat “status-obsession [disfigures] many societies” (Nussbaum, 2016, p. 178). Omdat volgens haar (zo goed als) alle gevallen van woede onder die twee noemers kunnen ondergebracht worden, stelt Nussbaum bijgevolg dat alle gevallen van pure woede normatief problematisch zijn.

Gelukkig houdt het daarmee niet op voor woede. Na het stadium van pure woede kan er immers een volgend, meer productief stadium komen. Dit is wat Nussbaum de Transitie noemt: de overgang van pure, retributieve woede naar een meer toekomstgerichte manier van denken. In de meeste gevallen staan die twee stadia volledig los van elkaar en zijn ze alleen verbonden door het moment van

de Transitie. Er zijn evenwel ook gevallen, erg zeldzaam volgens Nussbaum, waar de twee stadia wel door elkaar lopen. Dit is wat Nussbaum Transitie-Woede noemt, gekarakteriseerd door woede in combinatie met een besef dat er iets mis is en dat daar iets aan gedaan zou moeten worden. Nussbaum benadrukt evenwel dat dit slechts een kleine minderheid van de gevallen is, en dat het vooruitdenkende aspect van woede meestal beperkt blijft tot een soort wraakzucht (Nussbaum 2016).

Ik wil twee argumenten tegen de visie van Nussbaum inbrengen. Eerst een normatief argument: zelfs als woede in een samenleving die zich (alvast op strafrechtelijk vlak) sterk op retributie richt altijd (gedeeltelijk) retributief is, betekent dat niet dat dit in een niet-retributieve samenleving nog steeds zo zou (moeten) zijn. In de Westerse samenleving is het strafrecht in sterke mate rond retributivisme opgebouwd, maar dit hoeft niet zo te zijn (cf. bijv. Pereboom 2014). Als we er werk van zouden maken om die interne structuur van onze samenleving te veranderen, dan zou het misschien mogelijk zijn om ons concept van woede te herzien en ook de niet-retributieve kant ervan te erkennen. Wat mij tot mijn tweede punt van onenigheid met Nussbaum brengt: er zijn redenen om aan te nemen dat Transitie-Woede niet slechts een kleine minderheid van gevallen beslaat. Integendeel: er kan geargumenteed worden dat de meeste gevallen waarin woede gevoeld of geuit wordt tenminste een element van toekomstgerichtheid in zich dragen.

Deze visie zit deels al in het werk van Nussbaum vervat. Verder in haar boek schrijft ze immers dat “in a sane and not excessively anxious and status-focused person, anger’s idea of retribution or payback is a brief dream or cloud, soon dispelled by saner thoughts of personal and social welfare” (Nussbaum 2016, 31). Voor haar zijn toekomstgerichte gedachten dus ook het natuurlijke gevolg van woede. Voor Nussbaum overlappen de twee stadia, woede en toekomstgerichtheid, echter zelden. Er zijn echter redenen om aan te nemen dat die twee stadia eigenlijk wel in elkaar kunnen overlopen, en dat een subject heen en weer kan schommelen tussen beide. Waar volgens Nussbaum woede intrinsiek retributief is maar tot een volgende, toekomstgerichte stap kan leiden, lijkt het mogelijk dat die volgende stap nog steeds door woede gevoed wordt. Zo schrijft Audre Lorde: “I have lived with that anger, ignoring it, *feeding upon it*, learning to use it before it laid my visions to waste, for most of my life” (Lorde ([1981] 2018, 22, mijn cursivering). Hierin zitten de overlappende stadia vervat: woede kan dienen als brandstof, als voedsel, als aansporing voor toekomstgerichte handelingen. Woede voedt sociaal activisme op een duurzame manier (Jasper en Goodwin 2006). Deze nuancering betekent echter niet dat de meeste woede dan Transitie-Woede genoemd kan worden. Dat zou immers betekenen dat de meeste woede helemaal geen element van retributie in zich draagt. Er kan wel geargumenteed worden dat woede op een graduele schaal valt, met volledig retributieve woede aan het ene

uiterste en volledig toekomstgerichte woede aan het andere.⁵ Deze kenmerken, retributief dan wel toekomstgericht, slaan op de ‘richting’ van de woede: wat drijft de kwade persoon en wat wil de kwade persoon ermee verwezenlijken? Als de kwade persoon gericht is op wraak, op een ‘rechtzetting’ voor iets wat in het verleden plaatsvond, dan is de woede retributief. Maar als de woede van de persoon niet zozeer gericht is op wraak, maar wel op preventie en dus het voorkomen dat dergelijke daden opnieuw gebeuren, telt de woede als toekomstgericht. Geen dichotomie dus tussen volledig retributieve woede en volledig toekomstgerichte Transitie-Woede, maar een schaal met oneindig veel gradaties. Zo kunnen sommige uitingen van woede wel degelijk vooral op het verleden gericht zijn, andere vooral op de toekomst, en nog andere in ongeveer gelijke mate in de twee richtingen. Dergelijke toekomstgerichte aspecten van woede worden mooi gevat door Sara Ahmed:

[A]nger is not simply defined in relationship to a past, but as opening up the future. In other words, being against something does not end with ‘that which one is against’. Anger does not necessarily become ‘stuck’ on its object, although that object may remain sticky and compelling. Being against something is also being for something, something that has yet to be articulated or is not yet. (Ahmed 2010, 175)

Aan het meer toekomstgerichte uiteinde van de schaal is ook de woede van Greta Thunberg te vinden. Zoals blijkt uit haar VN-speech is een focus op het verleden niet helemaal afwezig uit haar denken (“We will never forgive you”)⁶, maar uiteindelijk valt het niet te ontkennen dat haar motivatie en die van de klimaatbeweging in haar kielzog een toekomstgerichte hoop op beterschap is. Thunberg en de klimaatjongeren zijn boos om wat generaties voor hen in het verleden (niet) deden, dat staat vast, maar tegelijkertijd zijn ze gemotiveerd door een sterke wil om de toekomst beter te maken. Door hun woede uit te drukken, verspreiden ze de boodschap dat er misdaden gepleegd werden tegenover huidige en toekomstige generaties, en eisen ze dat zulke misdaden in de toekomst niet herhaald worden. Hun woede is misschien niet helemaal vrij van retributieve sentimenten, maar de algemene teneur is toch overwegend toekomstgericht. Om dergelijke nuances te kunnen vatten, argumenteer ik voor een schaal van woede waarop plaats is voor

-
5. Ook al loopt de schaal van het ene uiterste naar het andere – van volledig retributieve naar volledig toekomstgerichte woede –, toch wil ik benadrukken dat de meeste uitingen van woede ergens dichterbij het midden van de schaal zullen vallen, en elementen van beide uitersten in zich zullen dragen, al dan niet met een overwicht in één van beide richtingen.
 6. Al hoeft een retributivistische focus op het verleden niet noodzakelijk negatief geïnterpreteerd te worden, zoals Duff (2011) beargumenteert.

gradaties van woede. Zo heb ik aangetoond dat het argument dat woede steeds retributief is, in vraag gesteld kan worden, en dat woede net zo goed een toekomstgericht karakter kan hebben.

Verminderd begrip

Een tweede zogenoemde nadeel van woede is dat een kwaad uitgedrukte boodschap omwille van die woede op minder begrip kan rekenen bij toehoorders. Om dit vermeende nadeel te bespreken, maak ik gebruik van Miranda Frickers (2007) concept van *testimonial injustice* (cf. infra). Dit argument splits ik op in drie delen. Eerst komen de identiteitsfactoren aan bod die bij Greta Thunberg voornamelijk voor *testimonial injustice* zorgen: haar gender en haar leeftijd. Vervolgens bespreek ik hoe woede net tegen *testimonial injustice* in kan gaan. Daarna focus ik op de manier waarop misogynie in werking treedt als een specifieke vorm van *testimonial injustice*.

Dat een kwaad uitgedrukte boodschap op minder begrip kan rekenen is een argument dat regelmatig tegen woede ingezet wordt, ook in het geval van Thunberg. In het Engels spreekt men dan van verminderde ‘uptake’: de ontvanger van een kwade boodschap is er zogezegd minder ontvankelijk voor en de boodschap dringt minder goed door. Dit gebeurt wanneer een ontvanger aan de persoon van de zender een verminderde geloofwaardigheid toekent, wat Fricker (2007) een ‘credibility deficit’ noemt. Een dergelijk oordeel gebeurt vaak op basis van stereotypen die de ontvanger erop nahoudt over de identiteit van de zender, bewust of onbewust. Dit fenomeen noemt Fricker dan ‘testimonial injustice’. Belangrijk om op te merken is dat de zender hierbij niet louter onrecht aangedaan wordt omdat haar een kleinere hoeveelheid geloofwaardigheid toegekend wordt, alsof het een telbaar goed is. Het onrecht gaat dieper, zegt Fricker: “[she] is *wronged specifically in her capacity as a knower*” (Fricker 2007, 20).

Niet ieders boodschap kan dus op even veel begrip en erkenning rekenen. Alison Bailey stelt dat “all testimonial exchanges take place on an *unlevel knowing field*” (Bailey 2018, 94). De term ‘unlevel knowing field’ is een variatie op het populaire concept van een ongelijk speelveld (unlevel playing field), waarbij sommige actoren het moeilijker hebben dan andere door structurele factoren van ongelijkheid. Een belangrijke factor in het bepalen van de helling van het speelveld is sociale macht, en dan specifiek de verschillen in verschillende soorten macht aan de kant van de zender en de ontvanger. Gerald Marsh (2011) differentieert tussen *role-power* en *identity-power* (deze laatste term leent hij van Fricker): macht door respectievelijk de sociale rol die je invult en de sociale identiteit die je bezit (Marsh 2011, 280). Deze sociale macht is nauw verbonden met het concept van geloofwaardigheid, dat aan de kern van *testimonial injustice* ligt. Marsh (2011, 281) noemt geloofwaardigheid “a kind of social power”, maar dit kan in twee

richtingen werken: sociale macht zorgt voor meer geloofwaardigheid, maar meer geloofwaardigheid doet je sociale macht ook toenemen.

Nu zijn er redenen om aan te nemen dat, als een kwade boodschap minder ernstig genomen wordt, dit niet steeds zuiver aan die kwade insteek ligt, maar dat er eigenlijk *testimonial injustice* aan het werk kan zijn. Zo bestaan er bepaalde stereotypen over de identiteit van de zender die ervoor zorgen dat de ontvanger haar kwade boodschap minder geloofwaardigheid toekent, en niet alleen omwille van de woede. Zo geeft Audre Lorde (2018) het voorbeeld van een congres waar ze haar woede probeerde te uiten, maar van een witte vrouw de reactie kreeg: “Zeg me hoe je je voelt, maar zeg het niet te hard of ik kan je niet horen” (Lorde, 2018, p. 23; mijn vertaling). In dit geval vermoedt Lorde dat haar woede hoogstwaarschijnlijk niet het echte probleem is, maar wel haar zwarte huidskleur. Het valt evenwel niet te ontkennen dat de woede een factor is die kan meespelen. Zo wordt de woede van zwarte vrouwen vaak snel weggezet onder de noemer van de karikatuurale ‘angry black woman’ (cf. Cooper 2018), en krijgen vrouwen al snel het label van ‘hysterisch’ opgespeld. In zulke gevallen speelt de woede een rol in het *credibility deficit* dat deze vrouwen krijgen, maar is er mogelijk ook een grote rol weggelegd voor wat Fricker (2007) *identity prejudice* noemt: systematische *testimonial injustice* op basis van aspecten van iemands identiteit.

Aan het ontstaan van *testimonial injustice* kunnen tal van factoren bijdragen. Ook Greta Thunberg krijgt met het fenomeen te maken. Zij is immers niet alleen boos, maar ook jong en vrouwelijk, twee factoren die haar *identity power* mee vormen. De manier waarop haar identiteit waargenomen wordt in de ogen van haar publiek oefent een grote invloed uit op hoe haar klimaatboodschap ontvangen wordt.

(a) Nadelen van identiteit: gender en leeftijd

Een van de sociale factoren die iemands geloofwaardigheid sterk beïnvloeden door hun rol in de vorming van *identity power* is gender. In deze samenleving roept het feit of iemand zich identificeert als man, als vrouw, of als non-binair onvermijdelijk “shared imaginative conceptions of social identity” (Fricker 2007, 14) op. Die concepten hebben op hun beurt een invloed op de stereotypen die met de persoon in kwestie geassocieerd worden, en op basis daarvan wordt een bepaalde hoeveelheid geloofwaardigheid toegekend. Dat geldt voor alle genders, maar de manier waarop gender de balans doet doorwegen varieert sterk afhankelijk van het gender in kwestie. Uiteraard is gender niet de enige sociale factor waarmee rekening gehouden moet worden. Kate Manne stelt evenwel dat een mannelijk gender veelal bijdraagt aan een *credibility excess*, en een niet-mannelijk gender aan een *credibility deficit*. Manne formuleert het als volgt:

When it comes to a “he said”/”she said,” “her word against his” scenario, there are obvious reasons to give him testimonial priority, from the point of view of upholding patriarchal order. For what if she is right? Then he would stand to be proven wrong. She would have the power to take him down with her word, when she is the more credible. And that power does not tend to be granted to historically subordinate people vis-à-vis the dominant without a fight. Such flipping of gendered hierarchies is part of what misogyny is effectively meant to prevent from happening. (Manne 2018, 52)

Het feit dat een mannelijke genderidentiteit – of beter, het vermoeden van een mannelijke genderidentiteit in de ogen van de waarnemer, want de korte tijd waarin stereotypen gevormd worden laat niet toe om eerst informatie uit te wisselen over echte genderidentiteit – epistemische prioriteit krijgt, mag niet los gezien worden van de rest van het wereldbeeld dat de *common ground* (cf. Stalnaker 2002) vormt. Het “unlevel knowing field” van Alison Bailey (2018) helt dus in dezelfde richting als het speelveld van gender: mannelijk bovenaan, niet-mannelijk onderaan. De mechanismen van *testimonial injustice* zijn een van de vele manieren waarop deze ongelijkheid in stand gehouden wordt. Manne (2018) stelt dat vrouwen een stem zouden krijgen door hen even veel geloofwaardigheid toe te kennen als mannen, en die stem kan dan gebruikt worden om veranderingen in gang te zetten, wat een bedreiging zou zijn voor de huidige patriarchale wereldorde (cf. Manne 2018). Het patriarchaat is gericht op eigenbelang en op het veiligstellen van zijn eigen machtspositie, en kritische stemmen kunnen dus op weinig begrip rekenen. De normen en waarden waarop het patriarchaat gestoeld is, zijn dezelfde die *identity power* opmaken: gender is een deel van ieders persoonlijke identiteit.

Hetzelfde kan beargumenteerd worden voor de andere grote factor die Thunbergs *identity power* negatief beïnvloedt: haar jonge leeftijd. Op het moment van haar VN-speech was ze 16 jaar oud, wat haar onder de minimumleeftijd voor stemrecht situeert. De traditionele, strikt democratische weg om haar stem te laten horen, is voor haar dus niet toegankelijk. Daardoor slaat ze een andere weg in, een weg die ze zelf creëerde: de schoolstaking. Door strategisch te verzaken aan haar plicht tot schoolgaan maakt ze een duidelijk statement, en inspireert ze talloze andere jongeren om haar voorbeeld te volgen. Op die manier slaagt ze erin om een feitelijk nadeel om te vormen tot een voordeel. Het feit dat aan mensen van haar leeftijd traditionele democratische participatie ontzegd wordt, gebruikt ze als een kans om nieuwe strategieën te bedenken, in plaats van het haar te laten afremmen.⁷ Maar ook al slaagt Thunberg erin om een schijnbare zwakte tot een

7. Hetzelfde geldt ook voor haar autismespectrumstoornis, die ze zelf een “superpower” noemt. (Thunberg 2019)

sterkte om te vormen, toch blijft haar leeftijd haar parten spelen op vlak van *testimonial injustice*. Een jong meisje zonder relevante diploma's of ervaring wordt minder geloofwaardig geacht dan oudere mannen in een maatpak die wel de juiste papieren hebben.

Haar leeftijd maakt haar boodschap meer opvallend en zorgt ervoor dat ze aansluiting vindt bij leeftijdsgenoten, maar niet-gelijkgestemden overtuigen blijft moeilijk. Wie afkerig staat tegenover Thunbergs boodschap zal in haar jonge leeftijd een hapklaar argument vinden om haar niet serieus te hoeven nemen. In de rekensom van *identity-power* staat haar leeftijd dan ook voor een negatief getal.

(b) *De kracht van woede*

Een belangrijke manier waarop vrouwen hun stem proberen te gebruiken om tegen *testimonial injustice* in te gaan, is woede. Een van die vrouwen, extra opmerkelijk door haar jonge leeftijd, is Greta Thunberg. Zoals Harris schrijft, “to be angry, it has been argued, is to put oneself in the position of the judge, which for a woman in a patriarchal society means to be insubordinate” (Harris 2011, 275). Woede draait vaak om controle, en gender is sterk bepalend voor wie de controle krijgt en wie niet. In een patriarchale samenleving hebben mannen doorgaans de controle, vrouwen niet. Daardoor zijn het ook mannen die doorgaans vrijgeleide krijgen om hun woede te benutten, terwijl de woede van vrouwen als niet legitiem weggezet wordt (Chemaly 2018). Dit is geen nieuw fenomeen: Harris (2001) beschrijft hoe het stereotype van de kwade vrouw al in het oude Griekenland gebruikt werd om de woede van vrouwen belachelijk te maken. Zo werden vrouwelijke emoties gereduceerd tot een karikatuur, met als doel om de sociale controle stevig in mannelijke handen te houden. Door met vrouwelijke woede te lachen, werd de kracht ervan tenietgedaan. Zo werd woede gezien als een vrouwelijke emotie, zwak en onbelangrijk, iets waar rationele mannen boven stonden (Nussbaum 2016). Door middel van gecontroleerde woede konden mannen echter hun dominante positie in de samenleving bevestigen (Harris 2001).⁸ Het werd zelfs verwacht dat mannen kwaad reageerden op onrecht, maar ze hadden zichzelf steeds in de hand, in tegenstelling tot de karikatuur van de kwade vrouw. Dezelfde emotie krijgt zo een tegenovergestelde interpretatie op basis van gender.

Ook vandaag nog wordt in de Westerse samenleving woede verwacht van mannen en afgeraden voor vrouwen (Chemaly 2018). Volgens Nussbaum (2016) is die link tussen woede en mannelijkheid de reden waarom vrouwen het gevoel hebben dat ze de emotie voor zichzelf moeten claimen. In een patriarchale samen-

8. Niet alle filosofische scholen deelden die mening. Zo ijverden de Stoïcijnen voor een volledige uitoeroeiing van woede in zowel mannen als vrouwen, en geloofden ze dat de negatieve gevolgen ervan veel zwaarder wogen dan eventuele positieve gevolgen (Srinivasan 2018)

leving is mannelijkheid het streefdoel, en daar hoort ook woede bij. Nu kan er echter ook geargumenteed worden dat woede een genderneutrale emotie is, gewoonweg een deel van het menselijk bestaan. Het feit dat toegang tot de expressie woede in een patriarchale samenleving ongelijk verdeeld is volgens gender, hoeft immers niet te betekenen dat dit zo hoort te blijven. De contingente link tussen woede en mannelijkheid is zeker een feit, maar dat betekent niet dat dit de enige manier is waarop woede gewaardeerd kan worden. Misschien willen vrouwen geen toegang tot woede omdat ze zo dichterbij het ideaal van de machtige man zouden komen, maar gewoonweg omdat ze het recht willen om de volledige waaier aan menselijke emoties te ervaren en uit te drukken, waaronder ook diegene die traditioneel als mannelijk gezien worden.

Mary Holmes (2004, 213) wijst op wat ze het situ-relationale karakter van woede noemt. De context waarin woede geuit wordt heeft een aanzienlijke impact op de manier waarop die woede ontvangen wordt, zeker voor vrouwen. In de context van een keuken wordt hun woede misschien wel verwacht of zelfs aangemoedigd, maar buitenshuis wordt vrouwelijke woede sterk afgeraden, in een politieke context bijvoorbeeld. Plaatsvervangende woede wordt geaccepteerd, voor een kind of een familielid bijvoorbeeld, maar vrouwelijke woede uit eigenbelang kan op afkeurende blikken rekenen. Ook woede uit algemeen belang wordt vaak afgekeurd bij vrouwen, zoals te zien is in de behandeling van Greta Thunberg, maar net zo goed van de vrouwen die van zich lieten horen in de #MeToo-beweging. Zolang vrouwen hun woede beperken tot een traditioneel vrouwelijk domein zal die woede tot op zekere hoogte gerespecteerd worden, maar eens ze een mannelijk domein betreden, kunnen ze niet langer op respect rekenen (Holmes 2004). Op de woede van een moeder wordt begrijpend gereageerd, maar in veel gevallen wordt dezelfde vrouw bestraft om haar woede in een andere, meer mannelijke context uit te drukken, zoals haar job of de politieke ruimte (Chemaly 2018, xviii).

Emoties die door de samenleving niet gegund worden aan bepaalde groepen mensen noemt Alison Jaggar (1989) "outlaw emotions". In combinatie met Holmes' (2004) situ-relationale karakter kunnen we woede eveneens begrijpen als een *outlaw emotion* voor bepaalde mensen in bepaalde contexten. Zo kan de woede van een vrouw die zich kwaad maakt op haar werk, zeker tegenover mannelijke collega's of oversten, in die categorie geplaatst worden. *Outlaw emotions* hebben een sterk subversief karakter, zoals Kate Manne ook opmerkt over woede (Manne 2018, 52). Wanneer een vrouw een emotie claimt die zich traditioneel op mannelijk terrein bevindt, zoals woede, kan als resultaat de helling van het epistemisch speelveld gewijzigd worden. Eén vrouw die een nieuwe positie claimt kan leiden tot meer vrouwen die hetzelfde doen, en samen hebben ze wel degelijk de mogelijkheid om structurele veranderingen te bewerkstelligen en te ijveren voor verdere gendergelijkheid. Zo kan de emotie van vrouwelijke woede haar stigma kwijtra-

ken, zeker als de stem van de kwade vrouw gehoord en erkend wordt in de publieke sfeer. Op die manier kan woede een feministische emotie worden. Volgens Jaggar worden emoties immers feministisch “when they incorporate feminist perceptions and values, just as emotions are sexist or racist when they incorporate sexist or racist perceptions and values” (Jaggar 1989, 166).

Vrouwen kunnen natuurlijk een oneindig breed spectrum aan redenen hebben om kwaad te zijn, net zoals mannen. Als we naar de woede van Greta Thunberg kijken, dan is haar reden op het eerste zicht genderneutraal: de klimaatcrisis treft iedereen. Toch valt het op dat niet alleen Thunberg maar ook de voortrekkers van internationale klimaatbewegingen vaak meisjes of vrouwen zijn, zoals ook in België het geval is, met Anuna De Wever en Kyra Gantois aan Vlaamse zijde en Adélaïde Charlier aan de Waalse kant.⁹ Dat onevenwicht lijkt te suggereren dat de factor gender ook in de hedendaagse klimaatbeweging speelt. En door het simpele feit dat deze klimaatleiders vrouwelijk zijn, komt de factor gender onvermijdelijk in het spel, om de hierboven besproken redenen van *testimonial injustice* en *identity power*. Zo is ook de klimaatwoede van Greta Thunberg een feministische emotie, omdat ze door het feit van haar identiteit onvermijdelijk niet alleen voor het klimaat strijdt, maar ook voor gendergelijkheid.

(c) *Misogynie en misattributie*

Het feit dat een vrouwelijke genderidentiteit een negatieve invloed heeft op *identity power*, valt onder de noemer van misogynie: een structurele vorm van *identity prejudice*. Misogynie wordt immers – in tegenstelling tot seksisme (cf. Manne (2018) voor het onderscheid tussen die twee concepten) – niet door individuele actoren in stand gehouden, maar bevindt zich op een onderliggend niveau en beïnvloedt daar de perceptie van vrouwen over de hele wereld.

Ook Greta Thunberg ontsnapt niet aan de klauwen van misogynie en seksisme. Ze wordt er openlijk mee geconfronteerd, zoals toen de bekende Brit Piers Morgan haar een “drama queen” noemde (Morgan 2019). Maar vaker nog bevindt het seksisme zich wat meer onder het oppervlak. Een perfect voorbeeld is deze tweet van de huidige president van de Verenigde Staten, Donald Trump: “So ridiculous. Greta must work on her Anger Management problem, then go to a good old fashioned movie with a friend! Chill Greta, Chill!” (Trump 2019). Zoals Poppy Noor opmerkte in *The Guardian* (2019): “Sexism and ableism all rolled into one – and who said men couldn’t multi-task?” De misogynie attitude onder de tweet van Trump komt erop neer dat een kwade manier van expressie traditioneel als een mannelijk privilege aanzien wordt (Manne 2018). Wanneer vrouwen

9. Dit geldt ook in Oeganda met Vanessa Nakate, in Duitsland met Luisa Neubauer, in Zweden met Greta Thunberg en Isabelle Axelsson, en in Zwitserland met Loukina Tille.

dit privilege voor zichzelf opeisen, zoals Thunberg doet, krijgen ze met weerstand te maken. Dus kunnen we ons afvragen: als een vrouw haar woede uit en op weinig begrip kan rekenen, is het dan echt de woede die het probleem is? Misschien niet. In plaats van op woede te focussen, blijkt uit mijn analyse dat de onderliggende vooroordelen waarmee de samenleving doorspekt is, zoals dat vrouwen zich horen te beheersen en hun woede horen in te slikken, een verklarende rol kunnen spelen in de ongelijke behandeling van vrouwelijke versus mannelijke woede.

Hiermee zijn twee belangrijke vermeende nadelen van woede in vraag gesteld: dat woede steeds retributief zou zijn, en dat een kwade boodschap per definitie op minder begrip zou kunnen rekenen.

In het volgende deel van dit artikel ga ik in op mogelijke voordelen van woede in communicatie, en hoe die ook in het geval van Greta Thunberg haar boodschap kunnen versterken.

Niet kwaad genoeg?

Waar Thunberg aan de ene kant verweten wordt te kwaad te zijn, zou men ook kunnen stellen dat ze net te weinig kwaad is. Zoals ik in de volgende paragrafen zal aantonen, heeft woede immers allerlei voordelen die Thunberg zouden kunnen helpen bij het verspreiden van haar klimaatboodschap. Op die manier kan woede productief zijn, een krachtig gereedschap voor de redenaar. In het geval van Thunberg kan woede vier belangrijke voordelen hebben, die ik elk om beurt zal bespreken: een motiverende kracht, een revolutionair potentieel, een verbindend effect, en een epistemische waarde.

Motiverende woede

De motiverende kracht van woede is een effect dat regelmatig vermeld wordt in de context van de klimaatbeweging¹⁰ (bv. Nguyen 2019, Westervelt 2019). Woede schudt mensen wakker en spoort hen aan tot actie, zoals het geval was in de klimaatmarsen die over de hele wereld plaatsvonden. Dit aansporend effect komt al in het oude Griekenland voor in definities van woede. Zo definieerde Aristoteles woede als “a longing, accompanied by pain, for a real or apparent revenge for a real or apparent slight, affecting a man himself or one of his friends, when such a slight is undeserved” (Aristoteles Rh. 2.2.1). Die definitie is interessant om verschillende redenen. Konstan focust bijvoorbeeld op “accompanied by

10. Net zoals de Black Lives Matter-beweging die opnieuw opleefde in de Verenigde Staten na de moord op George Floyd in mei 2020. Ook hier is de motiverende kracht van woede duidelijk zichtbaar.

pain” en linkt dit element met Aristoteles’ definitie van pathè: woede, net zoals andere emoties, kan door de redenaar gemanipuleerd worden in zijn publiek (Konstan 2003, 100). Een gelijkaardige politieke strategie wordt vandaag de dag nog steeds gebruikt (cf. Ost 2004). In de context van de klimaatbeweging springt een ander element van Aristoteles’ definitie in het oog: “a longing [...] for real or apparent revenge,” en dus een verlangen naar actie.

Wraak, echt of ingebeeld, kan op het eerste zicht moeilijk als een voordeel van woede beschouwd worden. Een positieve lezing van dit deel van de definitie is echter goed mogelijk. Zoals ik hierboven argumenteerde, kunnen we woede als een gradueel fenomeen begrijpen waarbij woede zich op een schaal bevindt die loopt van volledig retributief, en dus gericht op het verleden, tot volledig toekomstgericht en niet-retributief. Daaruit volgt dat woede, zelfs als ze zich eerder aan de retributieve kant van de schaal bevindt, meestal ook een toekomstgericht element in zich draagt. In haar speech tegenover de verzamelde wereldleiders op de VN klimaatop stelde Thunberg: “we will never forgive you”. Dat klinkt enigszins retributief, maar dit korte fragment volstaat niet om haar in het retributieve kamp onder te brengen (cf. supra). Ook al zijn Thunberg en de klimaatbetogers niet zo vergevingsgezind ingesteld, wil dat niet zeggen dat hun beweging niet toekomstgericht is, integendeel. Eventuele retributieve gevoelens zijn in de klimaatbeweging steeds ondergeschikt aan toekomstgerichte motivatie. Het klimaatprobleem moet immers in de toekomst opgelost worden. Zoals Soraya Chemaly (2018) schrijft:

Anger has a bad rap, but it is actually one of the most hopeful and forward thinking of all our emotions. It begets transformation, manifesting our passion *and* keeping us invested in the world. It is a rational *and* emotional response to trespass, violation and moral disorder. It bridges the divide between what “is” and what “ought” to be, between a difficult past and an improved possibility. (Chemaly 2018, xx)

Dit standpunt wil ik benadrukken: woede als een hoopvolle, toekomstgerichte emotie. Het is uiteraard niet het geval dat alle uitingen van woede productief of motiverend zijn, maar de gevallen waarin dat wel zo is, moeten geapprecieerd worden. Het is belangrijk dat de klimaatbetogers zich bewust zijn van dit motiveerende, productieve potentieel van woede, zodat ze de emotie strategisch kunnen inzetten om naar hun doelen toe te werken. Woede moet niet getransformeerd of getemperd worden vooraleer de voordelen ervan voelbaar zijn (Traister 2018, 209). De pure emotie kan op zichzelf activisme en protest aansporen en hele bewegingen tot actie bewegen.

Revolutionaire woede

De motiverende kracht van woede kan in vele richtingen ingezet worden, waaronder politiek protest. Op die manier kan woede als brandstof dienen voor verzetbewegingen tegen allerlei vormen van onderdrukking, maar net zo goed voor de klimaatbeweging. De onderdrukking waartegen woede zich verzet kan persoonlijk zijn of politiek, gemotiveerd door seksisme, racisme, of andere vormen van discriminatie. Woede zelf discrimineert niet en kan door iedereen ervaren en ingezet worden. Daarom meent Lyman (1979) dat woede fundamenteel is om van onderdrukking naar bevrijding over te kunnen gaan. Hiermee erkent hij zowel de historische, erfelijke elementen van woede (cf. Bailey 2018), als de toekomstgerichte kracht van de emotie. Iedereen kan woede voelen. Dan is de volgende stap om vanuit die woede de stap te zetten naar een protestbeweging. Hiervoor is het nodig om “*private anger*” om te zetten in “*collective anger*” (Bernandez 1987, 3). Een eenpersoonsrevolutie zal hoogstwaarschijnlijk maar een kleine impact maken, maar een revolutie van velen kan dat wel. Bovendien kan een eenpersoonsrevolutie onder invloed van de verbindende kracht van woede een revolutie van velen worden. Dit gebeurde ook in het geval van Greta Thunberg en de klimaatbeweging. Thunberg begon haar protest op haar eentje met een wekelijkse schoolstaking, maar al snel sprak haar persoonlijke woede mensen over de hele wereld aan en inspireerde ze hen tot gelijkaardige protestacties (Huyghebaert 2019).

De verbindende kracht van woede komt later meer in detail aan bod. Nu, om het over de revolutionaire kracht van woede te hebben, is het nog nodig om op te merken dat er hiervoor een specifiek type van woede nodig is. Niet elke woede kan een revolutie ontketenen, want niet elke woede is productief.¹¹ Om naar productieve woede over te gaan, is er een transformatie nodig. Wood (2019) introduceert de categorie van “*irreverent rage*” die politiek productief kan zijn in de huidige samenleving. Deze woede tegenover de heersende macht wordt niet inwaarts gericht zoals sociale normen verwachten, maar naar buiten, om de macht rechtstreeks te confronteren (Wood 2019, 611). Om strategisch ingezet te worden, kan het nodig zijn om woede op een zekere manier te temperen. Blinde furie is immers weinig geschikt als strategische tool. Dat betekent echter niet dat er enkel naar woede moet geluisterd worden in die getemperde, hapklare vorm. In de huidige samenleving wordt woede enkel in de getemperde vorm geduld, maar pure woede bevat net zo goed een waardevolle boodschap (cf. infra). Nu is het echter zo dat, om in te spelen op de huidige politieke cultuur, woede gekoppeld moet worden aan strategie. Dit hoeft niet te betekenen dat die woede aan kracht

11. Dit betekent zeker niet dat zogenaamde onproductieve woede niet geuit zou mogen worden. Geschiktheid (of *aptness*) is een belangrijk parallel criterium ter evaluatie van woede, aangehaald door Srinivasan (2018).

inboet, integendeel: woede die in een duidelijke richting gefocust wordt, kan nog krachtiger worden.

Kwaadheid is niet in alle gevallen emancipatoir (Holmes 2004). Woede die door onderdrukte groepen geuit wordt, zal sneller negatief geïnterpreteerd worden, niet omwille van de woede zelf maar omwille van onderliggende stereotypen (cf. supra). Dit zorgt ervoor dat het mijnenveld van woede voor deze groepen nog moeilijker te navigeren is. Ze mogen zich hierdoor niet laten afschrikken, maar het is belangrijk om er bewust van te zijn: zowel vanuit het perspectief van de onderdrukte groepen, die zo weten dat zij het extra moeilijk hebben, als vanuit het perspectief van meer geprivilegieerden, die zo meer empathie kunnen opbrengen.

De klimaatbeweging is duidelijk gemotiveerd door woede, maar haar boegbeeld, Greta Thunberg, heeft verschillende factoren die in haar nadeel spelen op vlak van woede. Ze is immers jong, wat er al voor zorgt dat ze minder ernstig genomen wordt, maar ook vrouwelijk. De woede van vrouwen wordt al snel weggezet als 'te emotioneel' of 'gebrek aan zelfbeheersing' (cf. Lyman (2004) over de *psychological critique*). Maar wat vrouwen meer en meer inzien naar aanleiding van de *anger turn* is dat hun woede wel degelijk productief kan zijn. Verschillende feministische auteurs wezen hier al langer op. Zo schrijft bell hooks:

Confronting my rage, witnessing the way it moved me to grow and change, I understood intimately that it had the potential not only to destroy but also to construct. Then and now I understand rage to be a necessary aspect of resistance struggle. Rage can act as a catalyst inspiring courageous action. (hooks 1995, 16)

Het stereotype van de emotionele vrouw wordt vandaag, net zoals vroeger (cf. Harris 2001), gebruikt om vrouwen af te raden hun woede te uiten, laat staan strategisch in te zetten. Gelukkig laten Greta Thunberg en de andere klimaatmeisjes zich hierdoor niet afschrikken. Toen Thunberg haar woede uitte tijdens haar speech aan de VN, deed ze dat niet op ongecontroleerde wijze. Ze hield zich nauwgezet aan haar script maar liet de emotie duidelijk doorschijnen in haar stem en gelaatsuitdrukking. Niemand kan haar zo verwijten de controle te verliezen of zichzelf niet in de hand te hebben. Ze gebruikte haar woede echt als tool, als overtuigingsmiddel. Dit deed ze trouwens niet alleen openlijk, zoals in haar VN-speech. Ook in haar vorige speeches en in haar schoolstakingen schemerde woede duidelijk door. Zo wordt duidelijk dat woede ook in een strategische vorm effectief kan zijn.

Verbindende woede

Zoals hierboven al kort aan bod kwam, is ongestuurde woede niet altijd effectief, terwijl collectieve, georganiseerde woede dat vaak wel is. Gelukkig is woede bij uitstek geschikt om gecollectiviseerd te worden. Fundamenteel zijn emoties – in de Westerse, individualistische optiek dan toch – steeds een individuele ervaring, maar ze kunnen net zo goed een middel zijn om verbinding te vinden met andere mensen die dezelfde emotie ervaren. Bij het vormen van die verbinding is het cruciaal om een naam te hebben voor de emotie die men ervaart. Simpelweg kunnen zeggen dat ze kwaad zijn en waarom kan mensen in staat brengen om een connectie te maken met andere mensen die dezelfde emotie ervaren om gelijkaardige redenen. Zo vonden de klimaatjongeren elkaar omdat ze allemaal kwaad waren over de manier waarop hun overheden de klimaatcrisis al dan niet aanpakten. Zonder een term, zonder een conceptueel kader om ervaringen in te organiseren, blijf je vastzitten in jezelf en wordt het vele malen moeilijker om die connectie met gelijkgestemden te maken. Zonder een gemeenschappelijke term om individuele ervaringen aan te verbinden, wordt het vrijwel onmogelijk om een groep zoals de klimaatbeweging te vormen. Voor veel mensen liggen concepten zoals klimaatgerelateerd onrecht en *silencing* niet binnen handbereik, waardoor ze de ervaringen die hen parten spelen er niet in kunnen categoriseren. Voor sommige mensen zijn de categorieën van emoties veel gemakkelijker toegankelijk (Jost 2019). Er zijn minder hermeneutische tools nodig om emoties te benoemen en te groeperen dan om de achterliggende oorzaken van die emoties op te sporen en te conceptualiseren. Dit is een belangrijke reden waarom woede zo geschikt is om verbinding tussen mensen te creëren. Die verbinding kan dan tot (protest)bewegingen leiden door de motiverende kracht van woede in te zetten.

Die verbindende kracht van woede trad ook in werking in het geval van de klimaatbeweging. Woede verschaftte zowel de aanleiding tot collectiviteit als de motivatie tot protest. Door hun eigen woede te herkennen in de boegbeelden van de klimaatbeweging, zoals Greta Thunberg, voelden vele jongeren wereldwijd zich aangesproken door hun boodschap. Ze lieten zich aansporen door de motiverende kracht van zowel hun woede als die van henzelf, en ze gingen over tot actie. Tegelijkertijd herkenden ze zich in andere jongeren met dezelfde woede en dezelfde drang tot actie, en gingen ze zich verenigen. Zo slaagt de klimaatbeweging erin om deze twee voordelen van woede te combineren en productief in te zetten. De universaliteit van de ervaring van woede kan dus gebruikt worden om mensen samen achter een gedeeld doel te scharen. Zoals Bailey (2018) schrijft: “anger at injustice unites us because, in our moving, we come to realize that we are not alone in our anger. What first feels like an isolated subordinated anger is really part of a larger collective resistant angry experience” (Bailey 2018, 113).

Kennis in woede

Het vierde en laatste voordeel van woede dat ook door de klimaatbeweging benut kan worden, is de epistemische waarde van de emotie. De boodschap die kwaad geuit wordt is immers niet het enige niveau waarop kwade communicatie bijdraagt tot kennisoverdracht: ook de woede zelf draagt een betekenis in zich. Woede dient als signaal dat er iets fout loopt, dat er iets veranderd moet worden (Baker Miller & Surrey 1990), een signaal aan zowel het kwade subject als aan haar toehoorders. Die epistemische waarde van woede zelf is misschien wel het belangrijkste voordeel ervan, maar dit voordeel wordt vaak niet naar waarde geschat of doelbewust ondermijnd. Woede wordt weggerationaliseerd door middel van allerlei tactieken (cf. bijvoorbeeld Lyman (2004)). Die tactieken hebben tot doel om gemarginaliseerde groepen hun woede te ontzeggen, en daarmee ook alle voordelen die hun woede in zich draagt.

Niet alleen Baker Miller en Surrey (1990) definiëren woede als een soort signaal. Ook Audre Lorde schrijft: “anger is loaded with information and energy” (Lorde [1981] 2018, 27). En Bailey (2018) heeft het over een *knowing resistant anger* die zowel kennis bevat als een potentieel tot weerstand. Al die concepten van woede hebben een duidelijk gemeenschappelijk element: een nadruk op de epistemische waarde van woede. Woede bevat een boodschap of zendt een signaal uit. Dat signaal lijkt grotendeels negatief te zijn, over een onrecht of iets dat misloopt. Bovendien kan de boodschap die woede in zich draagt gemakkelijk over het hoofd gezien worden als toehoorders uitsluitend oog hebben voor de kwade verpakking waarin de boodschap gebracht wordt en die gebruiken om de spreker en haar boodschap niet ernstig te nemen (Lyman 2004).

Nu is het onnauwkeurig om het over *de* kwade manier van communiceren te hebben: woede kan op diverse manieren uitgedrukt worden, van tranen over agressie tot stilzwijgen. Bovendien dragen niet alle vormen van woede dezelfde epistemische waarde in zich. Woede is niet altijd legitiem. Bij het nadenken over de epistemische waarde van woede is het dan ook belangrijk om te onthouden dat woede geen *shortcut* naar waarheid is. Het feit dat iemand boos is, betekent niet dat ze correct is in de redenen voor haar woede, noch dat ze elk middel tot restitutie mag benutten. Dit betekent echter niet dat illegitieme woede helemaal geen epistemische waarde heeft. Zelfs als de subjectieve redenen voor de woede niet legitiem zijn, zullen er steeds andere, objectief te identificeren oorzaken te vinden zijn die verklaren waarom iemand kwaad is. Ook die informatie zit in de woede vervat. Woede is nog steeds een signaal dat er iets misloopt, ook al is datgene niet de subjectieve reden waarover het subject kwaad is.

De epistemische waarde van woede is bij uitstek waardevol voor sociaal onderdrukte groepen. Lyman (2004) schrijft: “the anger of the powerless is an essential voice in politics, not least because angry speech contains a claim that an injustice

has been committed. When anger is taken seriously as a communication, rather than as psychological disorder or uncivil behavior, a spirited but ultimately constructive public dialogue about the justice of the dominant political order is possible” (Lyman 2004, 133). Woede is dus het politieke communicatiemiddel bij uitstek van mensen zonder macht. Onderdrukte groepen worden zwaarder getroffen door *testimonial injustice* omdat er tegenover hen vaak meer *identity prejudice* heerst. Door de epistemische waarde van hun woede in het bijzonder niet te erkennen, worden dergelijke sociale ongelijkheden alleen maar erger. Lyman (2004, 134) karakteriseert woede ook terecht als een vorm van politiek spreken. De woede van de onderdrukte mens is een instantie van *‘the personal is political’*, een slogan die niet alleen toepasbaar is op het feminisme maar ook op andere sociale bewegingen, zoals de klimaatbeweging. De stemmen van onderdrukte groepen worden onvoldoende tot niet gehoord als ze kalm spreken, wat bijgevolg tot woede en verontwaardiging leidt, wat er dan doorgaans weer voor zorgt dat hun boodschap op nog minder begrip kan rekenen. Bovendien is het niet alleen zo dat hun stem niet gehoord wordt, er wordt hen vaak ook actief het zwijgen opgelegd. Dat veroorzaakt dan weer meer woede, die tot meer *silencing* leidt, enzovoort.

Belangrijk om op te merken is dat, zelfs wanneer iemand het zwijgen opgelegd wordt, dit noch haar epistemische capaciteiten noch haar woede tenietdoet. In de woorden van Bailey: “silence is saturated with anger because injustice is painful” (Bailey 2018, 96). En Lyman: “some kinds of silence are accompanied by indirect forms of speech” (Lyman 2004, 138). Woorden zijn niet het enige middel om woede uit te drukken, en uit de afwezigheid van woorden kan niet de afwezigheid van woede afgeleid worden. Het mythologische voorbeeld van Penelope, die elke nacht haar weefsel uitrafelde om haar vrijers op afstand te houden terwijl ze op de terugkeer van haar echtgenoot wachtte, toont dat handelingen woede kunnen communiceren ook als woorden dat niet kunnen. Op een gelijkaardige manier kan een stoïcijn uiterlijk de innerlijke woede van onderdrukte groepen verbergen. Stilzwijgen kan op die manier net zo goed een vorm van politiek spreken zijn als woede. Het is zaak om ernaar te luisteren, en om mensen die onderdrukt worden hun recht tot spreken te gunnen.

Ook in de context van de klimaatbeweging is het cruciaal om beide niveaus van epistemische waarde in woede te erkennen. Aan de ene kant is er de expliciete boodschap die door Greta Thunberg en de andere klimaatjongeren geuit wordt. De speeches van Thunberg vormen een goed voorbeeld: in klare en heldere taal vat ze samen wat het probleem is, wie er iets aan kan doen, en hoe. Dit is de expliciete boodschap, die ze op meer of minder uiterlijk kwade manier uit. Aan de andere kant is er de boodschap die in de woede zelf vervat zit. Het feit dat Thunberg en de rest van de klimaatbeweging zo kwaad zijn, is een signaal op zich. In dit geval is hun woede een signaal dat de klimaatcrisis inadequaet aangepakt wordt door de generaties boven hen die nu eenmaal de maatschappelijke macht

in handen hebben. De jongeren voelen zich niet gehoord en vrezen voor hun toekomst, en die gevoelens hopen zich op tot woede. De epistemische waarde van de woede werkt in twee richtingen. Eerst en vooral kunnen ze er reflexieve kennis mee opdoen over zichzelf, over hun drijfveren, en over de legitimiteit van hun doel. Maar de tweede richting van kennisoverdracht is niet-reflexief, tussen de kwade jongeren en hun toehoorders. Van zodra die toehoorders de moeite doen om de boodschap in de woede van de jongeren te horen, op beide niveaus, en om te erkennen dat dit wel degelijk een legitieme vorm van communicatie is, kan de communicatie tussen beide groepen pas echt op gang komen.

Conclusie

De concluderende boodschap die dit artikel wil meegeven, is bovenal dat de woede van Greta Thunberg en de andere klimaatjongeren wel degelijk positief gewaardeerd kan worden. Meer nog, die conclusie kan een normatieve lading krijgen: de klimaatwoede zou gewaardeerd *moeten* worden. Veralgemene verwijten van retributivisme zijn onterecht, en het mechanisme van *testimonial injustice* toont dat het niet (alleen) de woede is die zorgt voor verminderd begrip van een kwade boodschap, maar onderliggende stereotypen over de kwade persoon. Bovendien kan woede motiverend, revolutionair en verbindend zijn, en bevat de emotie op twee niveaus epistemische waarde: de kwade boodschap zelf, en het signaal dat in de woede vervat zit.

De vraag naar de productiviteit van Greta Thunbergs woede is complex. Dat haar kwaadheid positief gewaardeerd zou moeten worden, betekent immers nog niet dat dit in de praktijk ook daadwerkelijk het geval is. In het huidige klimaat tegenover woede kan geargumenteed worden dat het doeltreffender zou kunnen zijn om haar boodschap steeds kalm te uiten, en op die manier alvast één onderliggende factor aan *testimonial injustice* weg te nemen. Het is echter niet gezegd dat Thunberg ook echt ernstiger genomen zou worden zonder de woede in haar stem. Ze zou in ieder geval minder opvallen. Bovendien is haar woede wel degelijk geschikt voor de situatie waarin ze zich bevindt, en heeft ze er goede redenen voor. Thunberg heeft het recht om haar woede te uiten, en als toehoorders kunnen we veel leren door haar serieus te nemen.

Laat Greta Thunberg dus zeker kwaad zijn, en laten we naar haar woede luisteren. Misschien maakt ze wel de woede in onszelf los, en trekken we in haar kielzog ten strijde voor het klimaat.

Bibliografie

- Ahmed, Sara. 2010. *The Promise of Happiness*. Durham: Duke University Press.
- Aristoteles. 1926. Rhetoric 2.2.1. From Aristotle in 23 Volumes, Vol. 22, trans. J.H. Freese. Cambridge: Harvard University Press. Geraadpleegd op 1 juli 2019, van <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.2.1>
- Bailey, Alison. 2018. "On Anger, Silence, and Epistemic Injustice" 84: 93-115.
- Baker Miller, Jean, en Janet Surrey. 1990. "Revisioning Women's Anger: The Personal and the Global". *Work In Progress* 43.
- Bernandez, Teresa. 1987. "Women and Anger: Cultural Prohibitions and the Feminine Ideal". *Work In Progress*, nr. 31.
- Chemaly, Soraya. 2018. *Rage Becomes Her: The Power of Women's Anger*. New York: Atria Books.
- Cooper, Brittney. 2018. *Eloquent Rage: A Black Feminist Discovers Her Superpower*. New York: St. Martin's Press.
- Duff, R. Anthony. 2011. "Retrieving Retributivism". In *Retributivism: Essays on theory and policy*, 3-24. Oxford: Oxford University Press.
- Fricker, Miranda. 2007. *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Glass, Ira. 2015. "If You Don't Have Anything Nice to Say, SAY IT IN ALL CAPS". 2015. <https://www.thisamericanlife.org/545/if-you-dont-have-anything-nice-to-say-say-it-in-all-caps>.
- Goodwin, J., & Jasper, J. 2006. Emotions and social movements. In J. E. Stets & J. Turner (Red.), *Handbook of the Sociology of Emotions*. Springer.
- Harding, Kate. 2018. "A Master Class in Women's Rage". Electric Literature. 2018. <https://electricliterature.com/a-master-class-in-womens-rage-7b58ec4c255e>.
- Harris, William. 2001. "A Thesis about Women and Anger". In *Restraining Rage?: The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Holmes, Mary. 2004. "Feeling Beyond Rules: Politicizing the Sociology of Emotion and Anger in Feminist Politics". *European Journal of Social Theory* 7 (2): 209-27.
- hooks, bell. 1995. *Killing Rage: Ending Racism*. New York: Henry Holt.
- Huyghebaert, Pieterjan. 2019. *Wereldwijd 4 miljoen betogers op straat voor klimaat, in Brussel 15.000 deelnemers*. VRT NWS. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/09/20/klimaatstaking-wereldwijd/>
- Jaggar, Alison M. 1989. "Love and Knowledge: Emotion in Feminist Epistemology". *Inquiry* 32 (2): 151-76.
- Jost, Lara. 2019. "Microaggressions and indignation: how our emotions help us track injustice".
- Königs, Peter. 2013. "The Expressivist Account of Punishment, Retribution, and the Emotions". *Ethical Theory and Moral Practice* 16 (5): 1029-47.
- Konstan, David. 2003. "Aristotle on Anger and the Emotions: The Strategies of Status". In *Ancient Anger: Perspectives from Homer to Galen*, onder redactie van Susanna Braund en Glenn W. Most. Cambridge: Cambridge University Press.

- Leon, Philip. 1935. "Morality and the Retributive Emotions". *Philosophy* 10 (40): 441-52.
- Lorde, Audre. 2017. *Your Silence Will Not Protect You*. UK: Silver Press.
- Lorde, Audre. 2018. "Uses of Anger: Women Responding to Racism". In *The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House*. UK: Penguin Random House.
- Lyman, Peter. 2004. "The Domestication of Anger: The Use and Abuse of Anger in Politics". *European Journal of Social Theory* 7 (2): 133-47.
- Manne, Kate. 2018. *Down Girl: The Logic of Misogyny*. New York: Oxford University Press.
- Marsh, Gerald. 2011. "Trust, Testimony, and Prejudice in the Credibility Economy". *Hypatia* 26 (2).
- McKinnon, Rachel. 2016. "Epistemic Injustice". *Philosophy Compass* 11 (8): 437-46.
- Millett, Kate. 2016. *Sexual Politics*. New York: Columbia University Press.
- Morgan, Piers. 2019. "PIERS MORGAN: Grating Greta's a vulnerable young drama queen who should go back to school, but President Trump must stop mocking her and start listening – because she's right about climate change". *Mail Online*, 2019. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7498719/PIERS-MORGAN-Gretas-young-drama-queen-Trump-stop-mocking-start-listening.html>.
- Nguyen, Quan. 2019. "Why fear and anger are rational responses to climate change". *The Conversation*, 2019. <http://theconversation.com/why-fear-and-anger-are-rational-responses-to-climate-change-114056>.
- Noor, Poppy. 2019. "Trump's latest attack on Greta Thunberg was sexist, ableist – and perhaps jealous". *The Guardian*, 2019. <https://www.theguardian.com/environment/2019/dec/12/donald-trump-greta-thunberg-time-magazine>.
- Nussbaum, Martha C. 2016. *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice*. New York: Oxford University Press.
- Ost, David. 2004. "Politics as the Mobilization of Anger: Emotions in Movements and Power". *European Journal of Social Theory* 7 (2): 229-44.
- Pereboom, Derk. 2014. *Free will, agency, and meaning in life*. Oxford: Oxford University Press.
- Pohlhaus Jr., Gaile. 2012. "Relational Knowing and Epistemic Injustice: Toward a Theory of Willful Hermeneutical Ignorance". *Hypatia* 27 (4): 715-35.
- Segers, Jan. 2019. "Onze opinie. Greta, de wraakgodin van het klimaat". *HLN*, 2019. <https://www.hln.be/de-krant/onze-opinie-greta-de-wraakgodin-van-het-klimaat-a2bd2cb1/>.
- Signs. 2019. "Calls for Papers". 2019. <http://signsjournal.org/for-authors/calls-for-papers/>.
- SKEPP. 2003. "Wat is het verschil tussen Skepticisme en Scepticisme?" *Wonder en is gheen wonder* 3 (1).
- Srinivasan, Amia. 2018. "The Aptness of Anger". *The Journal of Political Philosophy* 26 (2): 123-44.
- Stalnaker, Robert. 2002. "Common Ground". *Linguistics and Philosophy* 25: 701-21.

- Thunberg, Greta. 2018. *No One is Too Small to Make a Difference*. UK: Penguin Random House.
- Thunberg, Greta. 2019. "When haters go after your looks and differences". Instagram. 2019. <https://www.instagram.com/p/B12ChnkioB9/>.
- Traister, Rebecca. 2018. *Good and Mad: The Revolutionary Power of Women's Anger*. New York: Simon & Schuster.
- Trump, Donald. 2019. "So ridiculous. Greta must work on her Anger Management problem, then go to a good old fashioned movie with a friend! Chill Greta, Chill!" 2019. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1205100602025545730>.
- Waller, Bruce N. 2019. "Beyond the Retributive System". In *Free Will Skepticism in Law and Society*, onder redactie van Elizabeth Shaw, Derk Pereboom, en Gregg D. Caruso, 71-95. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westervelt, Amy. 2019. "The Case for Climate Rage". *Popula*, 2019. <https://popula.com/2019/08/19/the-case-for-climate-rage/>.
- Wood, Helen. 2019. "Fuck the Patriarchy: Towards an Intersectional Politics of Irreverent Rage". *Feminist Media Studies* 19 (4): 609-15.
- Zeisler, Andi. 2018. "It's Time to Embrace Feminism's Anger". 2018. <https://www.bitch-media.org/article/its-time-embrace-feminisms-anger>.